

ПРОБЛЕМИ ПОСИЛЕННЯ ЕКОЛОГІЗАЦІЇ ПРОДУКТИВНИХ СИЛ В УМОВАХ РИНКОВОЇ ЕКОНОМІКИ

В.Ф. Савченко, д-р екон. наук, професор,
Чернігівський державний інститут економіки і управління м. Чернігів

Визначаються та обґрунтовуються завдання гармонізації суспільства і природи, які зумовлюються структурною перебудовою господарської діяльності в державі, спрямованою, в тому числі, на передбачення та усунення еколого-економічних конфліктів. Досліджуються проблеми використання природного потенціалу. Надаються пропозиції щодо екологізації продуктивних сил України.

Ключові слова: екологічні фактори, соціально-екологічні проблеми, екстенсивне природокористування, національна економіка, природні ресурси, виробництво, енергоресурси, економічний механізм, реформування.

Определяются и аргументируются задачи гармонизации общества и природы, которые являются следствием структурной перестройки хозяйственной деятельности в государстве, направленной, в том числе, на предупреждение и устранение эколого-экономических конфликтов. Исследуются проблемы использования природного потенциала. Даются предложения относительно экологизации производительных сил Украины.

Ключевые слова: экологические факторы, социально-экологические проблемы, экстенсивное природопользование, национальная экономика, природные ресурсы, производство, энергоресурсы, экономический механизм, реформирование.

ВСТУП

Конфлікт між природоперетворювальною діяльністю людини і процесами, які регулюють темпи економічного зростання, приводить до формування пріоритету екологічних цінностей і вдосконалення виробничих процесів. З огляду на техногенні порушення та виникнення надзвичайних ситуацій необхідно знайти основу для функціонування природних і виробничо-економічних систем, якою може стати спільність їх структурних устроїв в умовах ринкової економіки. Територіально-економічні системи, що розвиваються за галузевим принципом, не відповідають можливостям базових природних систем. Доцільно їх інтегрувати. Перетворення структури виробництва полягає в тому, щоб впровадити його у природний комплекс, не порушивши цілісності. Якщо природні складові відповідають рівню розвитку продуктивних сил, взаємодія між ними має позитивний характер. Коли відповідність відсутня, вона набуває негативного характеру – екологічні проблеми зв'язують продуктивні сили і заважають їх прогресові.

Дослідженню цих питань присвячені праці Білявського Г., Голяна В., Голікова А., Гора А., Дорогунцова С., Коніщевої Н., Куценка А., Лебединського Ю., Мельника Л., Невелєва А., Склінкіна Ю., Осауленка О., Шевчука В. та інших вчених-економістів, екологів і географів. Проте висвітлення питань в їх працях в основному має загальний характер, не показує залежності розміщення та розвитку продуктивних сил від стану навколишнього середовища та безпосереднього впливу виробничих об'єктів на довкілля.

ПОСТАВЛЕННЯ ЗАВДАННЯ

Метою цієї статті є визначення впливу господарського комплексу на навколишнє середовище та конкретно природні ресурси України, надання пропозицій щодо основних спрямувань проведення політики збереження і посилення ресурсного потенціалу держави.

РЕЗУЛЬТАТИ

Екологічні фактори обмежують темпи розміщення і розвитку регіонального виробництва. Найбільш важливими напрямками врахування цих факторів можна визначити: комбінування підприємств різних галузей з метою досягнення максимального екологічного ефекту; зміни рівня екологічних показників на окремих підприємствах; формування структури виробництва регіону з врахуванням місткості його водної системи; обмеження розміщення підприємств на окремих територіях; врахування територіальних відмінностей в економічних та соціальних збитках від скидання забруднених вод.

У ряді регіонів України соціально-екологічні проблеми набувають визначених характеристик, без вирішення яких неможливо здійснювати ефективний економічний розвиток. При цьому головним є завдання гармонізації

суспільства і природи, яке зумовлюється масштабами перебудови господарської діяльності, спрямованої на передбачення та усунення еколого-економічних конфліктів.

Для ефективного розвитку національної економіки необхідні зміни в екологічній стратегії, які проявляються у переході від виявлення екологічної небезпеки до оцінки екологічного ризику. Здійснити виробництво повністю безвідходним неможливо, проте можна реально оцінити екологічний ризик і зробити його прийнятним, провівши моніторинг з подальшим розробленням захисних заходів.

Потребує подальшого вдосконалення територіальна організація суспільного виробництва. Основною проблемою є зменшення екологічного навантаження найбільших промислових районів, де зосереджено значний потенціал потужних підприємств. Тому визначення факторів збалансованого розміщення продуктивних сил та прогнозування на перспективу має велике значення. Для проведення такої роботи необхідні: екологічна експертиза і відмова від реалізації рішень з непередбачуваними екологічними наслідками; перепрофілювання підприємств із значними викидами шкідливих речовин, розосередження їх на великій території чи перенесення до районів з невикористаним екологічним потенціалом; зміна галузевої та технологічної структури виробництва і споживання; застосування енергозберігаючих мало- і безвідходних технологій, екологічно чистої сировини; неприйняття непопулярних рішень, проти яких виступає населення даного регіону.

При цьому найбільш складними завданнями бачаться: використання можливостей розукрупнення з повним оновленням виробничого потенціалу; виправлення помилок, пов'язаних з порушенням екологічної рівноваги; розробка стратегій структурної перебудови господарських комплексів регіонів [1].

Наслідками екстенсивного природокористування, яке не повною мірою відійшло в минуле, є значне зменшення обсягів, а також погіршення якості природних ресурсів. Це знизило економічну ефективність використання ресурсів та сприяло загостренню соціальних проблем.

Земельні ресурси країни, придатні для сільськогосподарських робіт, фактично всі освоєні і в багатьох місцях використовуються не раціонально. Це ж стосується відновлення та використання лісових ресурсів держави.

У кожній галузі має бути власна стратегія розвитку щодо раціонального природокористування, яка повинна враховувати: загальну динаміку витрат природних ресурсів, викидів і скидів, забруднень та інші технологічні показники виробництва; порівняльну з вітчизняними і зарубіжними аналогами характеристику щодо рівня концентрації і організації виробництва; загальногалузеву економічну кон'юнктуру; систему податків, штрафних санкцій і заохочень.

Разом із екологічними нормативами природокористування у кожному конкретному регіоні доцільно впровадити свою систему еколого-економічних нормативів та лімітів. Вони враховують місцеві умови, сприятливі або негативні фактори. При цьому на визначення лімітів і нормативів впливають рівень використання природного та екологічного потенціалів, а також ставлення жителів регіону до функціонування конкретної галузі чи промислового об'єкта [2].

Сучасне виробництво потребує технічних та управлінських змін для вирішення екологічних проблем і забезпечення сталого економічного зростання. Новим сучасним підходом до цієї проблеми є концепція промислової екології. Вона визначає головною метою формування промислових екосистем з максимально замкнутим виробництвом. При цьому одні виробництва мають доповнювати інші, використовуючи відходи перших як сировину і тим самим гарантуючи найнижчі викиди в атмосферу, водостоки тощо [3].

Сьогодні гостро стоїть проблема обмеженості ресурсів. Так, Україна забезпечена власною нафтою всього на 10-15 %, а газом – на 20-25 %. До галузей, які утворюють валовий внутрішній продукт, відносять єя галузі з низьким рівнем доданої вартості. Питома вага вартості енергоносіїв у собівартості в хімічній промисловості сягає 70 %, в металургійному комплексі – 40 %. Враховуючи, що економічне зростання в Україні залежить від ресурсо- та енергоємних галузей, постає проблема збереження ресурсів.

Багаті природні ресурси є основою для економічного зростання будь-якої держави. Для економічного розвитку України особливо важливими є земельні, мінерально-сировинні, паливно-енергетичні та водні ресурси [4].

На сьогодні стан земель в цілому можна охарактеризувати як незадовільний. Пройшовши фазу індустріалізації (30-ті роки минулого століття), сільське господарство залишилося екстенсивним. Специфіка землекористування пов'язана з високим рівнем сільськогосподарського освоєння території, зокрема її розораністю, що практично не має аналогів у світі. Рівень розораності земельного фонду становить до 58 %. Порівняно з іншими державами Україна має надто високу розораність сільськогосподарських угідь (79 %), що за умови низької врожайності свідчить про неефективність використання земельних ресурсів. У деяких областях (Вінницька, Тернопільська, Кіровоградська, Черкаська) рівень розораності сільськогосподарських угідь сягнув 90 %. Водночас значна частина орних земель розміщена на схилах різної крутизни. Землеробство ведеться за різко від'ємного балансу гумусу й біогенних елементів.

Все більше ґрунтів закислюється, у них зменшується вміст рухомого фосфору та обмінного калію. Сучасний технічний стан зрошувальних і осушувальних систем не сприяє раціональному використанню землересурсного потенціалу. Близько 20 % земель міських, приміських та індустріальних районів перебувають у кризовому

стані. Відсутність належного фінансування призвела до практичного припинення робіт з проведення протиерозійних заходів та рекультивациі порушених земель.

Структура землекористування значно змінилася через зростання кількості фермерських господарств, розпаювання і подальшу приватизацію землі. Однією з найважливіших проблем переходу до ринкових відносин є розроблення деталізованого земельного кадастру на основі бонітування ґрунтів.

Україна має найкращі у світі чорноземи і ситуацію можна поліпшити за умови реорганізації сільськогосподарського виробництва, інтенсифікації землеробства і необхідних змін структури земельного фонду. Зі стратегічного погляду країна може і повинна мати високорентабельне сільське господарство, що не лише годуватиме населення, а й забезпечуватиме значні надходження від експорту продукції.

Серед природних ресурсів особливу роль відіграють мінерально-сировинні ресурси. Інтенсивне використання їх родовищ відкриває можливості для науково-технічного прогресу, є швидким і надійним засобом забезпечення економічного зростання. Саме завдяки такому підходу у свій час зміцнювалися економіки США, Франції, Німеччини та інших країн і відповідно зростали їх могутність та політичний вплив. Але саме з мінерально-сировинними ресурсами, які не поновлюються, пов'язані і найбільші природно-ресурсні обмеження економічного розвитку держав.

Україна перебуває на початку етапу виснаження надр. Високий ступінь геологічного вивчення території, зменшення якісних запасів основних видів мінеральної сировини, незначна ймовірність відкриття нових великих і навіть середніх за запасами родовищ зумовлюють недоцільність вкладення коштів у пошукові та геологорозвідувальні роботи.

Більш пріоритетним стає технологічне переоснащення гірничодобувної і переробної галузей, де зношеність основних фондів сягає критичного рівня. Водночас в економіці країни мінерально-сировинний комплекс і безпосередньо пов'язана з ним чорна металургія мають велике значення. На економічний розвиток України за інтенсивного довготривалого використання мінерально-сировинних ресурсів впливали такі головні чинники: поступове виснаження надр; формування структури економіки з переважанням металомістких галузей виробництва; поступове накопичення негативних екологічних наслідків.

Виснаження надр як наслідок їх інтенсивного використання відбувається, оскільки мінерально-сировинні ресурси не поновлювані, а їх запаси завжди обмежені. Рано чи пізно кращі родовища випрацьовуються, до розроблення залучають ті, що залишилися, гірничо-геологічні умови погіршуються, видобуток мінеральної сировини стає мало- або взагалі неприбутковим.

На початку минулого століття відомий економіст Г. Хотеллінг запропонував теорію виснаження, суть якої у тому, що втрати корисності ресурсів при їх консервуванні з часом компенсуються зростанням їх цінності. Експлуатація родовищ мінеральної сировини тісно пов'язана з політикою щодо їх виснаження і відповідно вилучення та використання динамічної ренти. Великі гірничодобувні компанії чи держава в цілому визначають стратегію освоєння мінерально-сировинних ресурсів з огляду на власні інтереси. Закономірності, встановлені згаданим ученим, дають можливість планувати діяльність у цій сфері в часі.

Під час економічного становлення будь-якої держави насамперед освоюють райони, де є сировина, вже розвинена інфраструктура і великі людські ресурси. Густонаселена Україна, в надрах якої у минулі століття відкрито родовища нафти, газу, кам'яного вугілля, заліза, була привабливим регіоном для здійснення індустріалізації. За кілька десятиріч вона перетворилася на сировинний придаток колишнього Радянського Союзу. Це зумовило невиправдано великі розміри деяких галузей промисловості (гірничодобувної, переробної, металургійної та інших) і відповідно значні деформації в господарському комплексі. Окремі галузі набули гіпертрофованого та незбалансованого розвитку. Сучасні структурні характеристики економіки держави показують її сировинну спрямованість. Україна дедалі активніше стає сировинною державою, спеціалізуючись на прискореному розвитку добувних галузей. Крім того, у структурі експорту значна частина не готової, а проміжної продукції і сировини – більш як 30 %.

Виснаження надр і формування структури промисловості, переобтяженої важкими галузями, супроводжується накопиченням значних негативних екологічних наслідків довготривалого характеру. Це зумовлено тим, що економія на екологічних витратах на перших етапах освоєння родовищ дає великий прибуток. Але витрати на ліквідацію наслідків надзвичайних екологічних ситуацій і катастроф можуть перевищити загальний прибуток від продажу мінеральної сировини. Складний екологічний стан гірничодобувних регіонів реально стримує економічне зростання держави. Прикладом може бути досвід закриття неприбуткових шахт **ув** Донбасі. З'ясувалося, що доцільніше їх не закривати, оскільки на ліквідацію наслідків такого закриття потрібні ще більші кошти, ніж на покриття збиткової експлуатації [5].

Спираючись на результати реалізації вітчизняної політики в галузі енергозбереження, які показують її низьку ефективність, можна сформулювати **такі** основні недоліки розроблення та впровадження наявних реформ: відсутність централізованого підходу до розроблення, періодичної корекції політики енергозбереження та контролю за її впровадженням; неефективність системної ув'язки з іншими напрямками державного регулювання вітчизняної соціально-економічної та екологічної системи; слабе інституціональне підґрунтя; недостатня структурованість політики енергозбереження; обмежений інструментарій реалізації та оцінювання ефективності політики й законодавчих механізмів її здійснення.

Зважаючи на зміст і специфіку зазначених системних проблем щодо збереження та ощадливого використання енергоресурсів, доцільно виділити такі основні аспекти політики енергозбереження: макроекономічний, організаційний та інвестиційний. Розглянемо їх детальніше для з'ясування найбільш актуальних проблем економії енергоресурсів.

Дослідження макроекономічного аспекту дає змогу виділити проблеми, розв'язання яких стане ключем до

оптимізації не тільки енергозбереження, а й інших напрямів державного регулювання: структурної, технологічної, приватизаційної, фіскальної, соціальної та екологічної політики. Аналіз питань використання та заощадження енергоресурсів у контексті поточної макроекономічної кон'юнктури дозволяє визначити кілька головних причин високої енергозатратності вітчизняної економіки:

- структурні диспропорції економіки (значна питома вага енергоємних виробництв). Для зростання ефективності використання енергоресурсів важливою є підтримка реформ, що удосконалюють галузеву та інституціональну структуру й опосередковано стимулюють енергозбереження;

- технологічна відсталість і значна фізична та моральна зношеність основних фондів енергозатратних галузей – промисловості, транспорту, житлово-комунального господарства. За цих умов необхідні сприяння процесам реформування власності, де вони доцільні на даному етапі, а також перетворення в аграрному секторі;

- відносно дешеві енергоресурси. До недавнього часу українські підприємства демонстрували певну нечутливість до цінових сигналів енергетичних ринків. З початку 2006 р. ситуація кардинально змінилася, передусім внаслідок різкого підвищення цін на імпортований природний газ та відповідного їх зростання для внутрішніх промислових споживачів [6].

В організаційному забезпеченні проведення політики збереження енергоресурсів головну роль відіграють такі елементи:

- проведення ефективного програмного оформлення та комплексного узгодження заходів енергозбереження. Практично всі індустріально розвинуті держави мають і послідовно впроваджують програми енергозбереження на національному, регіональному та галузевому рівнях. В Україні на макрорівні діє Комплексна державна програма енергозбереження, схвалена постановою Кабінету Міністрів України у лютому 1997 р., яка з державного бюджету не фінансується. Останній перегляд її положень та уточнення параметрів мали місце ще у 2000 році. З того часу відбулися істотні зрушення в структурі виробництва, динаміці економічного розвитку країни, що потребує відповідного коригування програми, перегляду законодавчих та фінансових механізмів її реалізації;

- визначення потенціалу енергозбереження. Проблема адекватної оцінки вітчизняного потенціалу енергозбереження є очевидною;

- аналітично-інформаційний супровід виконання програмних завдань. Дієвим інструментом для його забезпечення є впровадження системи моніторингу та аналізу стану енергозбереження.

Щодо інвестиційного аспекту, то масштабне впровадження інвестиційно-інноваційних проектів має істотний обмежувальний чинник – відсутність достатніх фінансових джерел залучення коштів.

З урахуванням причин високої енерговитратності української економіки та перспективних напрямів її зниження, а також світового досвіду щодо успішної реалізації політики підвищення енергоефективності виробництва можна назвати основні напрями політики енергозбереження, орієнтовані на вітчизняних споживачів паливно-енергетичних ресурсів:

- упровадження нових технологій галузевого виробництва, які мають низький рівень енерговитрат та екологічно прийнятні;

- застосування фіскальних методів – податкових преференцій при впровадженні енерго- та екоінноваційних технологій, низькоенергоємного обладнання, використанні вторинних енергоресурсів та штрафних санкцій при перевищенні нормативних лімітів у виробничому енергоспоживанні;

- застосування адміністративних і законодавчих важелів для скорочення енерговитратності виробництва: обов'язкової енергетичної паспортизації підприємств; регламентування та нормування витрат палива, встановлення та періодичного перегляду стандартів енергоспоживання і технологічно припустимих витрат енергії; запровадження регулярної практики енергоаудиту виробництв та реалізації відповідних програм енергозаощадливих заходів [7].

Україна має значний водноресурсний потенціал, який тривалий час використовувався нерационально, що було пов'язано із уявленнями про відновлюваність і невичерпність водних ресурсів (табл. 1). Використання води підкорялося інтересам прискореної індустріалізації, укріплення обороноздатності країни і задоволення постійно зростаючих потреб національної економіки та населення. З метою забезпечення зазначених потреб було здійснено масштабне водогосподарське будівництво, регулювання стоку більшості великих річок за допомогою водосховищ і гідротехнічних споруд, створений єдиний водогосподарський комплекс. В той самий час при розміщенні продуктивних сил не завжди враховувалась паводконебезпечність територій.

З даних таблиці можна зробити такі висновки:

1. Показники споживання свіжої води як для виробництва, так і для побутово-питних потреб значно зменшились.

2. Обсяги оборотної та повторно використаної води також знизилась.

3. Має деяку тенденцію до зниження і потужність очисних споруд, що є особливо тривожним фактором.

4. У 2008 р. порівняно з попереднім періодом більшість показників знову-таки погіршились.

Ці тенденції не можуть не тривожити.

Таблиця 1 - Основні показники водопостачання і водовідведення
(млн м³) [8]

Рік \ Показник	1990	1995	2000	2002	2004	2006	2007	2008
Спожито свіжої води, у тому числі для виробництва побутово-питних потреб	30201	20338	12991	11589	9973	10245	10995	10265
	16247	10421	6957	6632	5685	5783	6162	5970
	4647	4404	3311	2870	2527	2298	2192	2103
Відведено (скинуто) зворотних вод, у тому числі забруднених з них без очищення нормативно-очищених	20261	14981	10964	10005	9065	8824	8917	8655
	3199	4652	3313	2920	3326	3891	3854	2728
	470	912	758	782	758	1427	1506	616
	3318	1936	2100	2111	1492	1304	1245	1357
Обсяг оборотної та послідовно (повторно) використаної води	67661	51054	41523	41315	45658	47716	48883	46260
Потужність очисних споруд	8131	8419	7992	7546	7740	8104	7768	7518

Відсутність дієвого економічного механізму водовикористання, недосконала організаційна система водного господарства не сприяють формуванню зацікавленості з боку водокористувачів до запровадження новітніх технологій використання води. Більш того, практично всі джерела водопостачання не відповідають екологічним і санітарним нормам. Територіальні диспропорції в розміщенні виробництва теж значною мірою стосуються неврахування водного фактора. Хоча вода не має обмежувального впливу на розміщення підприємств, але її запаси повною мірою визначають технології водопостачання. Крім того, зменшення водозабезпеченості території країни практично обернено пропорційне нарощуванню виробничого потенціалу.

За останні роки занедбана водогосподарська інфраструктура: частина її вийшла з ладу, частина потребує поточного обслуговування і ремонту, а решта взагалі залишилася напризволяще. Потребує удосконалення система обліку водовикористання, управління водним господарством за басейновим принципом.

ВИСНОВКИ

Проблеми ефективного збереження та використання природно-ресурсного потенціалу складні, багатогорні і водночас дуже актуальні для економіки України. Результативність їх вирішення залежить як від посилення наукового забезпечення, так і управлінських зусиль та конкретних дій на всіх рівнях господарювання. Пропонуються такі узагальнені підходи щодо шляхів подолання проблем:

1. При розміщенні об'єктів господарювання, що впливають на навколишнє природне середовище, необхідно неухильно дотримуватися такого принципу: продуктивні сили мають гармонійно взаємодіяти з природними складовими.

2. Структурна перебудова економіки повинна бути спрямована на передбачення та усунення еколого-економічних конфліктів.

3. Реформування має досягти цілей більш рівномірного розміщення продуктивних сил на території країни, підвищення господарської ролі малих та середніх міст, а також невеликих підприємств і виробництв блокомодульного типу з високим рівнем використання джерел енергії, сировини, трудових ресурсів та інше.

4. Для визначення оптимальних пропорцій між виробничою і природоохоронною сферами діяльності потрібно використовувати регіональний міжгалузевий баланс з природоохоронним блоком, який характеризує вплив галузей промисловості на компоненти природи.

5. На сучасному етапі гостро стоїть проблема обмеженості ресурсів та їх ефективного використання. Для економічного розвитку України особливо важливими є земельні, мінерально-сировинні, паливно-енергетичні та водні ресурси, стан яких можна охарактеризувати як незадовільний. Потрібні заходи на державному рівні для покращення становища.

6. Перетворення за своїм змістом мають бути спрямовані на встановлення більш справедливого принципу отримання підприємницької винагороди за поглиблену переробку ресурсів, недопущення дефіциту кваліфікованої робочої сили в умовах підвищення її вартості і технологічного оновлення виробництва.

Враховуючи важливість проблем екологічної складової соціально-економічного розвитку держави і її регіонів та їх вплив на розміщення і розвиток продуктивних сил України в умовах спонтанного і багато в чому неефективного розвитку ринкової економіки, досліджені питання потребують подальшого вивчення вітчизняними вченими в усіх своїх багатогранних аспектах.

SUMMARY

PROBLEMS OF STRENGTHENING OF ECOLOGIZATION OF PRODUCTIVE FORCES ARE IN THE CONDITIONS OF MARKET ECONOMY

V.F.Savchenko

Chernihiv State Institute of Economy and Management

Tere are determined and grounded the tasks of the harmonizations of society and nature, which are sequent determined the structural re-erecting of economic activity in the state and directed, as well on a prediction and removal of ecological and economic conflicts. The problems of the use of self-potential are broached upon. Suggestions in relation to the ecologization of productive forces of Ukraine- are given in the paper.

Key words: *ecological factors, social-and-ecological problems, national economy, natural resources, production, power resources, economic mechanism, reformation.*

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Барбашова Н. Право на безпечне середовище: проблеми промислово розвинутого регіону / Н. Барбашова // Право України. – 2006. – №1. – С.124–128.
2. Савченко В.Ф. Потенціал національної економіки України: монографія / В.Ф. Савченко. – Чернігів: ЧДІЕіУ, 2009. – 274 с.
3. Дорогунцов С.-Екологічні аспекти розвитку і розміщення продуктивних сил України / С. Дорогунцов, А. Федорищева // Економіка України. – 2002. – № 10. – С.65–70.
4. Савченко В.Ф. Програмне регулювання соціально-економічного розвитку на регіональному рівні: монографія / В.Ф. Савченко. – Чернігів: КП “Чернігівські обереги”, 2007. – 516 с.
5. Костенюк Я.О. Природно-ресурсний потенціал розвитку економіки України / Я.О. Костенюк // Формування ринкових відносин в Україні. – 2007. – №12(79). – С.23–26.
6. Пустовойт О. Модель ресурсокористування України: окремі підсумки та штрихи розвитку / О. Пустовойт // Економіка України. – 2006. – №7. – С.27–34.
7. Онопрієнко Г.В. Шляхи вдосконалення державної політики України у галузі енергозбереження як основа підвищення експортного потенціалу України / Г.В. Онопрієнко // Держава та регіони. – 2007. – №3. – С.315–318.
8. Державний комітет статистики України. Статистичний щорічник України за 2008 рік / за ред. О.Г. Осауленка. – К.: Консультант, 2009. – 566 с.

Надійшла до редакції 29 листопада 2010 р.